

FEMINISTIČKA TEORIJA JE ZA SVE

Urednice: Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević

INSTITUT ZA FILOZOFIJU
I DRUŠTVENU TEORIJU

FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA

FEMINISTIČKA TEORIJA JE ZA SVE

Zbornik radova sa konferencije

„Neko je rekao feminizam? Feministička teorija u Srbiji danas“

Urednice: Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević

INSTITUT ZA FILOZOFIJU
I DRUŠTVENU TEORIJU

FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA

FPN

FEMINISTIČKA TEORIJA JE ZA SVE

Zbornik radova sa konferencije

„Neko je rekao feminizam? Feministička teorija u Srbiji danas“

Urednice:

Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević

Izdavači:

Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu

Kraljice Natalije 45, 11000 Beograd

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Jove Ilića 165, 11000 Beograd

Za izdavače:

Petar Bojanić (Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu)

Dragan Simić (Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu)

Recenzentkinje:

dr Stanislava Barač, naučna saradnica (Institut za književnost i umetnost, Beograd)

dr Brigita Miloš, viša asistentica (Sveučilište u Rijeci, Odsjek za kulturalne studije)

dr Đurđa Trajković, naučna saradnica (Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Univerziteta u Beogradu)

Lektura i korektura: Hristina Piskulidis

Lektura i korektura za engleski jezik: Emilia Epštajn

Dizajn i prelom: Jelena Šušnjar

Štampa:

ATC Beograd

Tiraž:

500

Godina:

2018

ISBN 978-86-6425-051-1

Objavljivanje ove knjige pomogle su fondacije:

Rekonstrukcija Ženski Fond (www.rwfund.org) i

Heinrich Böll Stiftung (www.rs.boell.org , www.boell.de)

HEINRICH BÖLL STIFTUNG

Zbornik radova *Feministička teorija je za sve* je rezultat konferencije *Neko je rekao feminizam: feministička teorija u Srbiji danas*, koja je održana u periodu od 8. do 11. februara 2018. godine u organizaciji Instituta za filozofiju i društvenu teoriju i Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Zorica Mršević

INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA BEOGRAD

Svetlana Janković¹

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET BEZBEDNOSTI

Uticaj feminističke teorije na učešće žena u oružanim snagama Srbije²

Apstrakt: U radu se analiziraju stavovi feminističkih teoretičarki o učešću žena u oružanim snagama postavljanjem pitanja da li to predstavlja napredak za žene, rodnu ravnopravnost i feminizam. Antimilitarističke feministkinje tvrde da vojno učešće žena (u kojim god ulogama) samo legitimise oružane snage i onemogućava feminističku kritiku vojske kao institucije koja je u suprotnosti sa ciljevima feminizma i interesima žena uopšte. Sličan stav postoji i u Srbiji gde se polazi od kritike uključivanja žena u oružane snage i ističe feminističko-antimilitaristička alternativa demilitarizacije koncepta bezbednosti, odbrane i patriotizma. Cilj rada je kritička analiza esencijalističkih shvatanja koja idu u dva pravca. Jedan je onaj u kome je ženama urođen pacifizam, te su one po prirodi za mir, iz čega proističe njihovo neprihvatanje vojnog učešća, koje ne žele da podrže ni kod drugih žena. Drugi pravac sadrži argument revolucionarnih feministkinja da žene imaju osnovni, legitimni interes za učešće u oružanoj borbi kad god je neophodno da se bore protiv nepravednih društvenih, ekonomskih ili političkih poredaka. Kritička analiza polazi od stava da tradicionalne veze između žena i mira nikako nisu urođene, već proizlaze iz naučene pasivnosti žena kroz socijalizujuće uslovljavanje. Feministička teorija je uticala posredno na promenu javnih politika u Srbiji i ozakonjenje učestvovanja žena u oružanim snagama, uz napomenu da je to stvar demokratske participativnosti i rodne ravnopravnosti, kao i u bilo kojoj drugoj oblasti društvenog i javnog života.

Ključne reči: žene u vojsci, antimilitarističke feministkinje, esencijalistička shvatanja, demilitarizacija, rodna ravnopravnost, ženska participacija, feminističke perspektive

---

1 Autorka je doktorantkinja na Univerzitetu u Beogradu.

2 Rad je nastao u okviru projekta *Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup*, br. 47010, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

*Može li neko zaista biti vojnik i žena i ne biti posmatran kao odstupanje
ni od onoga šta znači biti vojnik ni od onoga šta znači biti žena?*

Melissa Herbert

Uvod

Prodor žena u vojne strukture i vojnu profesiju sedamdesetih godina prošlog veka vremenski koincidira sa snažnim globalnim zamahom feminističkog pokreta. Takođe, unekoliko se podudara i sa delom feminističkih zahteva da sva radna mesta i sve institucije u demokratskom društvu budu dostupne ženama pod jednakim uslovima kao i muškarcima. Ipak, feministička energija i njihove tadašnje kampanje nisu inicirale značajnije vojno angažovanje žena, iako bi to moglo tako da izgleda. Naime, situacija da država tradicionalno odbija ženama prava koja su garantovana muškarcima i, povrh toga, daje muškarcima moć nad ženama, što podrazumeva podzastupljenost žena u institucijama države (Pettman 1995, 178), može da ostavlja utisak da svaka značajnija promena u tom domenu automatski treba da se smatra rezultatom feminističke borbe za ravnopravnost.

Ipak, pokretačka snaga koja stoji iza širenja vojne uloge žena je daleko banalnija i u mnogim zemljama sveta proističe iz puke potrebe vojske za osobljem, što je potvrđeno kako kroz istoriju tako i u drugoj polovini 20. veka (Wechsler 1995, 762). Savremeni nedostatak muške radne snage potrebne oružanim silama u 20. veku rezultat je trenda smanjenja nataliteta, visokog opšteg nivoa muške civilne zaposlenosti u ekonomijama u ekspanziji sedamdesetih godina prošlog veka, globalno rasprostranjenog pacifističkog pokreta i njegovih antiratnih kampanja, ali i opšteg opadanja ugleda oružanih snaga u nekim zapadnim razvijenim zemljama, što je sve učinilo vojnu službu neatraktivnom za nove generacije mladih muškaraca.³

Manja je verovatnoća da žene stupe u oružane snage u patrijarhalnim i rodno diskriminatornim društvima. Tamo gde je prisutniji kult muškarca ratnika i jedinog („pravog“) nužnog zaštitnika otadžbine s jedne strane i gde su veće porodične odgovor-

---

3 Za razliku od mnogih evropskih zemalja, proširenje uloge žena u oružanim snagama u Južnoj Africi nije se dogodilo zbog nedostatka kvalifikovanih muškaraca, ni zbog pretnje naciji. Pokretačku snagu ovde nalazimo u zakonodavstvu koje od 1994. godine sprovodi dosledno zakonsko regulisanje rodne ravnopravnosti, a koincidencija je što se to podudarilo sa prebacivanjem na dobrovoljne snage i na misije oružanih snaga fokusirane na mirovne operacije, humanitarnu pomoć i primenu u unutrašnjim stvarima zemlje (Heinecken 2002, 723).

nosti prosečne žene s druge strane, manja je zastupljenost žena u oružanim snagama. Što je asimetričnija normativna regulativa rodnih odnosa u nekom društvu i što su tradicionalnije koncepcije rodnih razlika, teže je prihvatanje žena u oružanim snagama. Nasuprot tome, što je opšte prisustvo žena u društvu i institucijama kvalifikovanije (ne samo brojčano izraženo već i na mestima donošenja odluka, kao i onim visoko stručnim, odgovornim i vanprosečno plaćenim), manje je sporan prodor žena u vojsku. Štaviše, tamo je i lakše uklanjanje formalnih prepreka za pristup žena raznovrsnim položajima i poslovima u oružanim snagama (Mršević i Janković 2017a, 244).

Uticaj feminizma, dakle, ipak može da se identifikuje i na tim počecima ulaska žena u do tada ekskluzivno muške vojne strukture, ali samo kao posredan, i to pre svega preko uticaja na promene kulturnih vrednosti koje podržavaju rodnu ravnopravnost žena i njihov prodor u javnu sferu. Deo feminističke agende je i ostvarivanje ravnopravnosti u svim institucionalnim segmentima javne sfere, koja obuhvata i vojnu profesiju, jer duga istorija čovečanstva muškarcu dodeljuje javnu sferu plaćenog rada ili proizvodnje, a ženi privatnu sferu neplaćenog rada ili reprodukcije. Tamo gde se ženama dodeljuju „ženski“ poslovi i/ili im se brani pristup „muškim“ poslovima, one se suočavaju sa preprekama da realizuju svoje pravo da učestvuju u radnoj snazi na ravnopravnoj osnovi sa muškarcima (Charlesworth and Chinkin 2000). Tu feministički pokret ima „zadatak“ da zahteva promene takvih diskriminativnih odnosa i omogući ulazak žena i u vojsku. Ipak, nedavna prošlost ratnih sukoba, tamo gde postoji, može da vodi ka društvenom angažovanju u pravcu feminističkog pacifizma i antimilitarizma (Radovanović 2016), što otežava feminističku podršku ulasku žena u vojsku.

Pravo žena na uniformu

Feministkinje uočavaju da ulaskom na tržište rada žene nisu istom dinamikom dostigle javne pozicije moći. Pre svega, nisu postale ravnopravni deo onih tipično muških institucija, kao što su oružane snage (Peters 2016). Feministkinje takođe uočavaju postojanje neravnopravnog statusa vojnkinja, njihovu profesionalnu segregiranost i kulturološki zasnovanu diskriminaciju, ali se takođe primećuje da žene više nisu periferne u vojnoj organizaciji, niti su danas u i izvan oružanih snaga samo pasivne posmatračice zbivanja u toj oblasti (Sa'ar, Sachs and Aharoni 2011, 65).

Što je duže prisustvo žena u oružanim snagama, to je i pristup novim generacijama vojnkinja olakšan, jer vodi većoj društvenoj prihvatljivosti žena u vojsci. Veće opšte

društveno prihvatanje žena vojnika može povećati atraktivnost vojne službe, kako kod žena tako i kod muškaraca (Mršević i Janković 2017c, 82). I interes feministkinja za tu oblast i posebno položaj žena u njoj postepeno raste. Nedavno se mali, insajderski, ali aktivan feministički glas pojavio među višim činovima vojnkinja vršeći pritisak za veće učešće žena u odlučivanju, dosledniju rodnu egalitarnost, efikasnije realizovanu nediskriminativnost vojnog ambijenta i u njemu zaštitu od rodno zasnovanog nasilja (Pettersson and Perrson 2011, 79).

Negativna ponašanja protiv žena u vojsci, različiti vidovi profesionalne diskriminacije, „stakleni plafon“ ograničenja, seksualno uznemiravanje, vređanje ili grupno omalovažavanje, skrenuli su pažnju i feministkinjama na potrebu da unutrašnje organizacione politike u oružanim snagama treba da obeshrabruju, preveniraju i sankcionišu takve pojave (Harrel and Miller 1997, 28). Tako, jednako kao što se na nasilje u porodici ne može reagovati sleganjem ramena i komentarom „sama ga je izabrala“, ni negativne pojave u oružanim snagama protiv žena ne mogu da budu ignorisane sličnim stavom, pod geslom „same su prihvatile vojnu službu“.

Uticaj feminizma kao sinergije feminističke teorije i feminističkog aktivizma

Iako se u mnogim oblastima može diferencirano analizirati uticaj feminističke teorije odvojeno od feminističkog aktivizma, oblast učešća žena u oružanim snagama je tema kojoj više odgovara integrisani pristup teoriji i aktivizmu, i to se posebno odnosi na Srbiju (Stojaković 2011, 17). Bazirano na komparativnim iskustvima, postavlja se pitanje da li je i koliko u Srbiji feminizam uticao, neposredno ili posredno, na promenu javnih politika i ozakonjenje učešća žena u oružanim snagama. Možda ne bi bila velika greška konstatovati, mada to sigurno ne bi bilo konstruktivno, da feminizam u stvari ni u jednoj, a posebno ne u javnoj oblasti, nije doveo do vidljivijih, niti značajnijih promena, pa tako ni u pogledu učešća žena u oružanim snagama. Pozitivni stavovi građanki i građana Srbije o učešću žena u oružanim snagama postoje (Janković 2018), ali vrlo verovatno nisu formirani pod uticajem feminizma.

„Podržavam i mislim da su sposobne za tu vrstu posla. Vremena su se promenila.⁴ ... Sjajna stvar. Ovo su moderna vremena, 21. vek.⁵ ... Potpuno podržavam žene u vojsci.

---

4 Zaposlena dipl. ekonomistkinja, 1978.

5 Preduzetnik, VSS, 1970.

Smatram da žene imaju iste mogućnosti jer imaju kvalitet, za razliku od ovih ‘tupana.’⁶ ... Bilo je dosta primera kroz istoriju žena u vojsci, što da ne i sada?⁷ ... Podržavam prisustvo žena u vojsci, ali i u policiji i smatram da ima mesta za njih.⁸ ... To je neophodan uslov za demokratizaciju društva i ostvarivanja sposobnosti žena. Neophodan uslov za pravo oblikovanje vojske u 21. veku. Potrebno je da imamo i ženu generala i ženu načelnika Generalštaba u vojsci 21. veka, jer to odražava duh ovog naroda. Žene Srbije osim što su rađale decu, borile su se, stradale, uspele da izvršavaju ratne zadatke, uključujući i komandne pozicije.⁹ ... Podržavam da žene budu u vojsci.¹⁰ ... Normalno i podržavajuće. Žene su sposobne, pa čak i za mesta u vojsci. Ne vidim prepreke.¹¹“

Iako se uticaj feminizma na te i slične stavove ne može sa sigurnošću utvrditi, ali ni odbaciti, oni su ipak, paralelno sa feminizmom, deo energije društvenih promena. Iako možda nema direktnih uticaja uzročno-posledičnog tipa, stalno prisustvo kombinovanog feminističkog aktivizma sa objavljivanom teorijskom produkcijom i akademskim angažmanom, sigurno je izvršilo uticaj na promenu društvene klime i javnih politika, širenje pojma bezbednosti (Zajović 2013a, 10), prepoznavanje osnovnih rodno zasnovanih izazova i kreiranje određenih zakonskih promena (Spasić 2004, 155). Tome je doprinela i saradnja feminističkih aktivistkinja i teoretičarki sa feministkinjama iz inostranstva, kao i sa međunarodnim organizacijama aktivnim u oblasti rodne ravnopravnosti u Srbiji u 20. veku (Mršević i Janković 2017b, 30).

No, specifično angažovanje na feminističkoj sceni u Srbiji najviše je išlo u pravcu antiratnog antimilitarističkog angažmana, kao i sagledavanja žena kao najvećih gubitnica rata, tranzicije, nepravedne privatizacije, čemu treba dodati i nejednakosti između muškaraca i žena u sferi radnih prava, ekonomske i političke moći, kao i u sferi obrazovanja (Zajović 2013b, 11). Uz to je išlo i upoznavanje sa američkom i evropskom feminističkom literaturom uz artikulisanje stava da je feminizam pokret za okončanje seksističkog ugnjetavanja (huks 2006, 18). Od značaja su i direktni kontakti i susreti na međunarodnim skupovima iz kojih se saznavalo da stavovi u feminističkom pokretu nisu jedinstveni, jer se angažmanu žena u vojsci snažno suprotstavljaju feministički an-

---

6 Zaposlen, SSS, 1993.

7 Penzioner – radio u državnoj upravi, VSS, 1958.

8 Nezaposlena dipl. ekonomistkinja, 1995.

9 Narodna poslanica, VSS, 1958.

10 Preduzetnik, VSS, 1974.

11 Zaposlena pravica, VSS, 1953.

timilitaristički argumenti.

Očigledno je da postoje brojni stavovi o ženama u oružanim snagama, sa malo konsenzusa, kako među feministkinjama tako i među pripadnicima samih oružanih snaga, oko toga da li žene treba da služe u oružanim snagama, i ako da, sa kojim ovlašćenjima. Ove pozicije su u velikoj meri pod uticajem vojnih, društvenih i kulturnih faktora dominantnih u širem društvu, kao i jedinstvenih ženskih prepreka u vezi sa fizičkom konstitucijom¹² i njihovom odgovornošću u podizanju dece.

Feministkinje koje se zalažu za pravo na uniformu, pravo na borbu, pravo žena da učestvuju u borbenim dejstvima, tvrde da bi u duhu ravnopravnosti žene trebalo da imaju pravnu dostupnost vojnog učešća kakvu imaju i muškarci. Prema njima, vojno učešće žena je u jednakoj meri pitanje demokratskog učešća i odgovornosti, kao i bilo koja druga oblast društvenog života u kojoj se zahteva rodna ravnopravnost (Tarnaala 2016). Protiv ovakvog stava najglasnije su antimilitaristički i pacifistički orijentisane feministkinje. Žene u crnom (Zajović 2012, 73) su se od početka rata 1991. godine izjašnjavale protiv uključivanja žena u oružane formacije, pošto „militarizacija žena“ donosi jednakost u ubijanju i proizvodnji smrti. Uključivanje žena u oružane snage, bilo na profesionalnoj, dobrovoljnoj ili prisilnoj osnovi, najizrazitiji je vid militarizacije feminističkih zahteva za ravnopravnim tretmanom u svim društvenim oblastima. Prema tom stavu, žene koje se prijavljuju u vojsku, postaju deo mašine za ubijanje, ukrašavaju militarizam, i samo doprinose ispunjavanju međunarodnih standarda. Sve to vojsci daje navodno modernizacijski i emancipatorski karakter, vlast koja „pripušta“ žene deluje „moderno“ u očima sopstvenih građana, ali i posmatrača iz inostranstva. S druge strane, te žene u vojsci ne postižu čak ni formalnu jednakost, jer mogu da napreduju samo do određene tačke.

Maternalistički orijentisane feministkinje smatraju da su žene po svojoj psihološkoj konstituciji suštinski orijentisane ka miru, nezi i brizi za druge, davanju i održavanju života, što je u suprotnosti sa vojnom profesijom. One široko prihvataju, na primer,

---

12 Kapacitet pluća muškaraca veći je i do 50 odsto u odnosu na kapacitet pluća žena. Oni imaju u proseku 5.5 litara krvi, a žene 3.6 litara, što za posledicu ima razlike u aerobnim i fizičkim sposobnostima. Manja visina i težina i veći udeo masnog tkiva u telesnoj građi, uzrok su evidentno slabijeg postignuća žena u vojničkim aktivnostima, kao što je podizanje tereta i marširanje pod opterećenjem. Utvrđeno je da su snaga mišića i izdržljivost za oko 30 do 60 odsto manji kod žena, zbog čega samo jedan odsto žena dostiže stepen postignuća uobičajen za muškarce. One u proseku imaju nižu opštu radnu sposobnost, i da bi postigle isti učinak, moraju da se optereće 25 do 35 odsto više nego muškarci. Žene su u morfološkom pogledu manje podobne za izvršavanje zadataka u vojsci, koji su praćeni visokim rizikom od povređivanja (Miladinović 2013, 275).

pacifističko-feministički stav Virdžinije Vulf (Virginia Woolf), koja zahteva rodnu ravnopravnost ne kroz omogućavanje ženama da učestvuju u borbama, već kroz oslobađanje muškaraca od vojnih obaveza (Goldstein 2001).

I antimilitaristkinje i maternalističke pacifistkinje potpuno odbacuju činjenicu da neke žene, uprkos svim navedenim argumentima, ipak žele da služe u oružanim snagama. Protivnice antimilitarističkih radikalnih feministkinja imaju sasvim suprotan stav i podržavaju uključivanje žena u vojsku, tvrdeći da njihove specifične ženske karakteristike doprinose menjanju prirode rata i samih oružanih snaga, kao i da postoji ženska sposobnost da iznutra utiču na vojni ambijent, pa i celokupnu bezbednosnu politiku. One se uopšte ni ne pitaju može li neko zaista istovremeno biti vojnik i žena, jer je to dilema koja se bazira na danas anahronim i široko prevaziđenim rodnim stereotipima i predrasudama o tome kakav je muškarac „pravi“ vojnik, dijametralno suprotnom stereotipnom konstrukturu „prave“ žene. Zato i ne smatraju prisustvo žene u vojsci odstupanjem od stereotipnog viđenja „pravog“ vojnika, niti od stereotipnog viđenja žene, smatrajući tako i vojnu profesiju odgovarajućom za žene (Carreiras 2004).

Kritike koje se upućuju urođjavajućim reformama sektora bezbednosti, skreću pažnju na to da se njihovi napori svode na brojčano „dodavanje žena“, uz propust da se preduzmu mere koje bi čitav taj proces učinile zaista rodno transformativnim i istinski egalitarnim (Kunz 2014, 612). Odgovor na taj argument mogao bi biti da ove reforme, čak i kada nisu ambiciozne u smislu postizanja ciljeva potpune rodne transformacije i egalitarizacije, ipak nikada nisu svodive na puklo numeričko „dodavanje žena“, mada tako mogu da izgledaju, posebno u početku. Prisustvo žena menja postepeno rodne matrice ponašanja kod muškaraca (*gendering men differently*), tako da su transformativne implikacije možda spore, dugotrajne i ne uvek jasno vidljive, ali su sigurno realno postojeće. To saznajemo, na primer, iz intervju sa muškarcima u američkim i norveškim vazdušnim snagama iz kojih se zaključuje da muškarci u obe zemlje imaju pozitivan odnos prema ženskim članovima vojske, kao i da će većina radije služiti u mešovitim nego čisto muškim jedinicama (Gustavsen 2013, 370). I muškarci u Vojsci Srbije primećuju da je prisustvo žena dobrodošlo u tradicionalno muškoj sredini kao što je vojska, jer doprinosi stvaranju civilnog ambijenta (Kilibarda, Šaranović i Rokvić 2015, 75). Pojedinačne izjave vojnih lica to takođe potvrđuju:¹³ „Svakako je atmosfera bolja, i mi muški smo u njihovom prisustvu kulturniji (bez psovki) i sve je nekako bolje“¹⁴;

13 Projekat „Rodni aspekt u vojnoj profesiji“ realizovan u periodu 2013–2015. u MO i VS.

14 Izjava zastavnika „K“.

„Mešoviti sastavi su se pokazali kao dobri i efikasni. Od kada imam devojke nekako su mi momci postali finiji. Osnovno je da funkcionišu kao tim, svaki zadatak lako realizuju.“¹⁵ U smislu potvrde poboljšanja domaćeg vojnog profesionalnog ambijenta pod uticajem prisustva žena, treba takođe navesti i da su pokrenute inicijative za izmenu i dopunu postojećih stratezijskih i normativnih akata ili izradu novih, radi sprečavanja nasilja nad ženama. Takođe su preduzete i mere za podršku ženama u usklađivanju profesionalne i porodične uloge (Tanjug 2016).

Feminizam i esencijalizam

Građani koji imaju negativno mišljenje o ženama u vojsci (Janković 2018), uglavnom ističu žensku konstituciju i moguću neprilagođenost žena vojnom ambijentu kao glavni razlog za takav stav, ali se u tim odgovorima može zapravo naslutiti neprihvatanje promene tradicionalne, porodične i društvene uloge žena, kao i zazor od njihovog mogućeg osnaživanja vojnim pozivom i sticanja, tim putem, izvesnih prednosti u odnosu na muškarce. „Mislim da ženama nije mesto u vojsci, nemaju konstituciju da izdrže te napore, mada su možda bolje nišandžije od muškaraca.“¹⁶ ... Ipak smatram da taj napor nije za njihovu konstituciju i to nije posao za njih, osim možda u administraciji vojske.¹⁷ ... Teško je za ženu jer je vojska jedan zatvoren sistem, pre svega za muški svet.¹⁸ ... Kao žena imam strah od rata, vojska me podseća na rat, a rat jednostavno nije mesto za žene.¹⁹ ... Žene ne mogu da budu baš na svim mestima, pre svega zbog fizičkih predispozicija. Ima tu terenskog rada i mislim da onda ne može da se iskaže kao majka u potpunosti.²⁰ ... Ne podržavam učešće žena u vojsci, to ih čini prepotentnima i onda muče muškarce. Muškarci su ozbiljniji i tolerantniji u odnosu na žene.²¹

Nasuprot tome, feministkinje su, uopšteno gledajući, manje fokusirane na to da li su žene sposobne za obavljanje vojnih uloga, što preovladava u mejnstrim društvenim analizama (Kilibarda i dr. 2013). One mnogo više razmišljaju i polemišu u vezi s tim da li bi

---

15 Izjava potpukovnika „M“.

16 Penzioner – veterinar VSS, 1930.

17 Penzioner – bivši uposlenik BIA, VSS, 1958.

18 Poslanica, VSS, 1960.

19 Preduzetnik, VSS, 1974.

20 Zaposlena pravnik, VSS, 1953.

21 Penzioner – bivši inženjer mašinstva, 1944.

žene uopšte trebalo da traže učešće u vojsci, pitajući da li bi to bio napredak za žene, za rodnu ravnopravnost, ženski pokret, demokratizaciju društvenih odnosa i institucija, i za sam feminizam. U tom kontekstu javljaju se feministička esencijalistička shvatanja koja idu u dva pravca (Tiessen 2015, 94). Prema jednom, ženama je urođen pacifizam, one su po prirodi za mir i iz toga proističe njihovo neprihvatanje vojnog učešća, koje ne žele da podrže ni u slučaju žena koje su mu naklonjene. Drugi esencijalistički pravac oslanja se na revolucionarni feministički argument prema kojem žene „prirodno“ imaju osnovni interes za učešće u oružanoj borbi u onim situacijama kad je neophodno da se bore protiv nepravednih društvenih, ekonomskih ili političkih poredaka.

Sedamdesetih godina 20. veka²² nastaje jaz između onih koje su se zalagale za žensko „pravo na borbu“, tretirajući žene esencijalistički kao prirodno koherentnu, neizdiferenciranu grupu; i antimilitarističkih feministkinja koje su tvrdile da vojno učešće žena (u kakvim god ulogama), samo legitimise oružane snage kao instituciju koja je u suprotnosti sa ciljevima feminizma (Radenović 2012). Naime, kako se vojska u okviru radikalnih antimilitarističkih feminističkih teorija shvata kao jedna od osnovnih patrijarhalnih institucija, kao sredstvo muške dominacije nad ženama, u interesu je žena da se suprotstave vojsci, a ne da budu njen deo. Ističe se da više oružja ne znači veću bezbednost – što su veća vojna potrošnja i vojni troškovi, bezbednosti je navodno sve manje (Subotić i Miladinović 2013).

Sa esencijalističkog stanovišta mnoge feministkinje smatraju da ako žene ne vidimo kao koherentan identitet, ne možemo zasnovati mogućnost feminističkog političkog pokreta u kojem bi žene mogle da se ujedine kao žene da bi formulisale i ostvarile specifične feminističke ciljeve. Suprotno tome, za šta se kao paradigmatičan može uzeti stav Šantal Muf (Chantal Mouffe), nemoguće je govoriti o društvenom agentu/akteru kao o jedinstvenom, homogenom entitetu, te utoliko treba da mu se pristupi kao pluralitetu. Muf smatra da dekonstrukciju esencijalnih identiteta feministkinje treba da shvate kao

22 Sedamdesete godine 20. veka su bile vreme snažnog zamaha feminističkih aktivnosti na globalnom nivou, zbog toga su i danas ponekada okarakterisane kao „vesele sedamdesete“ (Bačević 2008, 342). Ujedinjene nacije 1970. proglašavaju sedamdesete „decenijom žena“. UN već 1975. održava prvu međunarodnu svetsku konferenciju posvećenu ženama u Meksiko Siti i proglašava 8. mart za Međunarodni dan žena, da bi krajem iste decenije, 1979, bila održana i druga UN međunarodna konferencija žena u Kopenhagenu. Možda i najvažnije u kontekstu UN aktivnosti je to što 1978. se usvaja CEDAW, Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena. U istom periodu se osnivaju ženske studije na nizu američkih univerziteta, dok niz istaknutih autorki, poput Kejt Milet, Šulamit Fajerston, Liz Irigarej, Meri Dejli, Suzan Braunmiler, Doroti Dinerstin, Edrijen Rič, objavljuju dela koja će decenijama važiti za klasike feminističke literature. Pokreću se feministički časopisi *Ms.* i *Signs*, osnivaju prve sigurne kuće, menjaju se zakoni o nasilju nad ženama, objavljuju manifesti i osnivaju ženske grupe, uključujući i one za prava crnih lezbejki.

nužan uslov za adekvatno razumevanje različitih društvenih odnosa u kojima treba da budu primenjeni principi slobode i jednakosti, jer se ličnost uopšte ne organizuje oko transparentnog ega, već je strukturirana na većem broju nivoa (Mouffe 2006).

Smatramo da antiesencijalistički pristup može mnogo više i plodnije doprineti elaboraciji feminističke politike u pogledu učešća žena u oružanim snagama, jer feminističkim studijama treba okvir koji je otvoren ka vojskama koje sigurno u današnje vreme mogu i moraju da imaju šansu da budu rodno reorganizovane kao „snage dobra“ (Duncanson and Woodward 2016, 11). Treba, doduše, naglasiti da bi se i shvatanje prema kojem žene vojsku menjaju u „snage dobra“ moglo razumeti kao delimičan produkt esencijalizovanja unapred zadate identitetske, „prirodne“ fiksiranosti, koje se kao takvo takođe može kritikovati antiesencijalističkim argumentima Šantal Muf, koji odbacuju postojanje bilo kakvog središta subjektiviteta koje bi prethodilo identifikacijama subjekta. U tom smislu, ne postoji nikakav skriveni identitet, nikakva prava i autentična „ženskost“ koju bi trebalo spasiti mimo i s one strane raznih mogućih identifikacija. Kada se odbaci navodno jedinstvo i homogenost skupa identitetskih pozicija, tek tada smo u položaju da teoretizujemo mnogostrukost odnosa subordinacije. Pojedinaac može biti nosilac te mnogostrukosti i dominirati u jednom odnosu, a biti podređen u drugom.

Feminističke podele ostaju

Feministkinje su podeljene u svojim shvatanjima učešća žena u vojsci. Ostaje, naime, pitanje: da li je na putu ka rodnoj ravnopravnosti bolje izabrati uključivanje u institucije i strukture vlasti u kojima dominiraju muškarci ili je bolje opredeliti se za alternativne vrednosti, kao što je put do postizanja društvenih promena (Perković 2008, 309)? Kako pokazuju decenije feminističkog aktivizma, obe strategije imaju svoja ograničenja. Prihvatanje feminističke etike odgovornosti koja nalaže prvenstveno suprotstavljanje uvek i svuda militarizmu (Zajović 2013c, 14–29), kao i zahtevi za prioritetnom konfrontacijom sa nedavnom prošlošću koju zahteva deo feminističke javnosti u Srbiji (Zajović 2007), može da vodi ka izolaciji i marginalizaciji žena na pozicije sa kojih se teško može uticati na društvene promene.

A isticanje „istovetnosti“ žena i muškaraca radi sprovođenja strategije inkluzije ima tendenciju da zahteva od žena da se asimiluju u dominantne rodne norme muškosti, što one nisu nikada sasvim uspele, nigde, pa ni u vojsci. Naročito ne u vojsci. Rečima Lis

Irigare (Luce Irigaray), da bi žena u (muškom) svetu postala subjekt, morala je da se pokori i možda se, i ne znajući, odrekla svog specifičnog „ja“, postajući njegova „druga scena“, neretko potisnuta kao i on sam, ali uvek ispod i sa one strane njega samog, njegovo verno ogledalo, ugladeno i ispražnjeno od alterirajućih refleksija, tako da služi jedino prvom subjektu, muškarcu. Jer da nje kao drugog subjekta nema, u odnosu na šta bi se oni uzdigli, na čemu bi vežbali svoju moć (Irigaray 1995)? Njena uloga je dakle da „održati“ svoju drugorazrednu ulogu, i da stalno i iznova daje sadržaj ulogama „subjekta“ i „objekta“. Pri tom je često prisutna kamuflažna argumentacija da je podelu odredilo sve što može da deluje kao neprikosnoven, objektivni autoritet, na primer, univerzalna priroda ljudskosti, biologija, božja volja, istorija, tradicija, konkretni društveni kontekst. Prijem žena u vojsku je nagrada za one koje su, trudeći se, uspele da ne liče na sebe, već na muškarce kao privilegovanu kategoriju, dok su oni i dalje ostali privilegovani, a one diskriminisanе i dalje nezaštićene od diskriminacije (Hill Kay 1992).

Izazovi bezbednosti

Za razliku od antimilitarističkih feministkinja koje tvrde da je nasilje glavni, ako ne i jedini *raison d'être* vojske, čineći je negativnom institucijom, postoje drugačija feministička shvatanja prema kojima je glavni cilj vojske ipak i pre svega *bezbednost* (Blanchard 2003, 1299). Njima se izražava uverenje o postojanju mnogih situacija u kojima su vojske važne, čak možda i jedine organizacije koje pomažu i održavaju bezbednost. Sigurno je da postoje mnogi pozitivni primeri kako savremene oružane snage sa ženama u svom sastavu uveliko doprinose, održavaju i olakšavaju ljudsku bezbednost, na primer u partnerstvu sa lokalnim stanovništvom u mirovnim misijama, u smanjivanju rodno zasnovanog nasilja, neprofesionalnog ponašanja muških kolega mirovnjaka, saniranju posledica katastrofa, obezbeđivanju distribucije humanitarne pomoći i slično (Domingo, O'Neil and Foresti 2014). Feminističkim studijama tog usmerenja još uvek treba jača teoretska osnova i okvir sa vizijom drugačije, reformisane, rodno egalitarne mirotvoračke vojske. Jasno je međutim i sada da vojno učešće žena pruža mogućnosti za unutrašnje procese promena, pa čak i ometanje, subverziju, i samim tim transformaciju vojske – čime se transformišu i oružane snage, ali i međunarodni odnosi.

Da bi do te transformacije zaista došlo, i same oružane snage moraju da postanu za žene bezbedni profesionalni ambijenti. Nijedan aspekt ljudske bezbednosti nije toliko bitan kao bezbednost od fizičkog nasilja, i stoga se mora postaviti pitanje bezbednosti žena

tokom služenja u vojsci, gde je njihova ranjivost i izloženost svim oblicima nasilja, mnogo veća nego u civilnim odnosima, gde je nasilje vidljivije i samim tim lakše za prijavljivanje i procesuiranje. To se pitanje posebno postavlja u društvima gde su žene još uvek nebezbedne u sopstvenim domovima, na javnim mestima i u državnim institucijama (Integrating Gender Perspective 2014).

Kao što je slučaj u oružanim snagama gde postoji sada već višedecenijsko iskustvo profesionalnog ženskog vojnog angažmana, na primer u Kanadi, Sjedinjenim Američkim Državama, Velikoj Britaniji, Južnoj Africi, Izraelu, Švedskoj – jednom kada žene učestvuju u vojsci u većem broju i u određenim netradicionalnim ulogama, debata se pomera na probleme vezane za njihovo angažovanje u određenim kapacitetima. Da li im treba dozvoliti da služe u svim borbenim specijalnostima? Da li da to bude dobrovoljno ili obavezno? Da li su žene fizički i psihološki pogodne za borbu? Koliki će uticaj žene imati na koheziju, moral i na kraju na operativnu efikasnost? Zatim, tu su ženska pitanja kao što su menstruacija, PMS, trudnoća, roditeljske i porodične obaveze i seksualno uznemiravanje, koja se smatraju diskriminativnim razlogom za ređe upućivanje žena na edukacije (Višacki 2016, 128).

Glavno pitanje današnjeg vremena možda više nije da li one mogu da služe vojsku, i ako je odgovor potvrđan, da li i u borbenim aktivnostima, već da li će to činiti u „rodno prijateljskom okruženju“, i kako takvo okruženje ostvariti i sačuvati (Gustavsen 2013, 369). Danas se zna da timovi rodno raznovrsnog sastava proizvode u svakom pogledu bolje rezultate, zbog prisustva uvek plodne kombinacije različitih perspektiva i iskustava (Rauch-Ravise 2017).

Zaključak

Savremene analize pokazuju da je u društvima u kojima su žene angažovane u javnoj oblasti društvenog života, uključujući tu i oružane snage, manje verovatno da će zemlja stupiti u rat sa susedima, biti u lošim odnosima sa međunarodnom zajednicom, ili da će postojati znatne zone kriminala i nasilja unutar društva (O'Reilly 2015, 57). Sam mehanizam te uzročnosti još uvek nije potpuno jasan, ali je iz navedenih empirijskih istraživanja očigledno da je rodna ravnopravnost dobar pokazatelj miroljubivosti države (Mršević i Janković 2018, 408). Slično tome, rodna neravnopravnost je identifikovana kao prediktor oružanog sukoba između država ili unutar država. Konkretno, 14 od 17

zemalja na dnu indeksa OECD-a za rodnu diskriminaciju imale su oružane konflikte u poslednje dve decenije (United States Institute of Peace 2018).

Ženska participacija u svim segmentima javnog života i svim institucionalnim strukturama, uključujući i oružane snage i ceo sektor bezbednosti, može se na osnovu svega rečenog identifikovati kao prediktor mira i faktor promene u međunarodnim odnosima (Tickner 1992, 155). Njihovo učešće u vojsci ne ide, dakle, samo u korist uključених žena i rodne ravnopravnosti uopšte, već se može identifikovati kao faktor od značajnog javnog interesa svakog rodno egalitarnog društva koje teži stvarnoj društvenoj ravnopravnosti i miru. U tom smislu učešće žena u vojsci može da bude prihvatljivo i feministkinjama, kao subverzivnost feminističkog izjednačavanja, u vidu odbacivanja represivne binarne logike muškarac/žena, pa stoga i stvarnosti koju predstavlja ta logika, jer se priče, prema Helen Siks (Cixous 1991), očigledno moraju iznova ispričati, ali lišene represivne logike patrijarhalnog društva (Mambrol 2016).

Literatura

Baćević, Jana. 2008. „Antropologija (,) žene i feminizam.“ U *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, uredila Adriana Zaharijević, 336–347. Beograd: Heinrich Böll Stiftung.

Blanchard, Eric. 2003. „Gender, International Relations, and the Development of Feminist Security Theory.“ *Signs* Vol. 28 (4): 1289–1312. doi: 10.1086/368328

Carreiras, Helena. 2004. *Gender and the Military: A Comparative Study of the Participation of Women in the Armed Forces of Western Democracies*. Florence: Department of Political and Social Sciences European University Institute.

Cixous, Helen. 1991. *Coming to Writing and Other Essays*. Cambridge Massachusetts, London: Harvard University Press.

Domingo, Pilar, Tom O’Neil, and Marta Foresti. 2014. „Women’s Participation in Peace and Security, Normative Ends, Political Means.“ *Briefing 88, Shaping Policy for Development, Politics and Governance Programme at the Overseas Development Institute*. London.

Duncanson, Claire, and Rachel Woodward. 2016. „Regendering the Military: Theorizing Women’s Military Participation.“ *Security Dialogue* 47 (1): 3–21. doi: 10.1177/0967010615614137

Goldstein, Joshua. 2001. *War and Gender: Causes, Construction and Critique*. London: Cambridge University Press.

Gustavsen, Elin. 2013. „Equal Treatment or Equal Opportunity? Male Attitudes towards Women in the Norwegian and US Armed Forces.“ *Acta Sociologica* 56 (4): 361–374. doi: 10.1177/0001699313480513

Harrel, Margaret, and Laura Miller. 1997. *New Opportunities for Military Women, Effects Upon Readiness, Cohesion, and Morale*. Santa Monica, California: Rand Corporation.

Heinecken, Lindy. 2002. „Affirming Gender Equality: The Challenges Facing the South African Armed Forces.“ *Current Sociology* Vol. 50 (5): 715–728. doi: 10.1177/0011392102050005006

Herbert, S. Melissa. 1998. *Camouflage Isn't Only for Combat: Gender, Sexuality, and Women in the Military*. New York and London: New York University Press.

Hill-Kay, Herma. 1992. *Sex-based Discrimination*. St. Paul: West Publishing Co.

huks, bel. 2006. *Feministička teorija: od margine ka centru*. Beograd: Feministička 94.

Integrating Gender Perspective into Internal Oversight within Armed Forces. 2014. Geneva: DCAF, OSCE, OSCE/ODIHR.

Irigaraj, Lis. 1995. „Spekulum – svaka teorija subjekta je uvek bila prilagođavana ‘muškom.’ Ženske studije 1. <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-1/286-spekulum-svaka-teorija-subjekta-je-uvek-bila-prilagodavana-muskom>

Janković, Svetlana. 2018. „Stavovi o aktuelnim pitanjima – žene u vojsci.“ Neobjavljeno istraživanje.

Kilibarda, Zoran, Jovanka Šaranović, i Vanja Rokvić. 2015. „Čuvari stereotipa o ženi kao ograničavajućem faktoru grupne efikasnosti.“ *Vojno delo* 67 (3): 75.

Kunz, Rahel. 2014. „Gender and Security Sector Reform: Gendering Differently?“ *International Peacekeeping* Vol 21 (5): 604–622. doi: 10.1080/13533312.2014.963319

Mambrol, Nasrullah. 2016. „Helene Cixous and Poststructuralist Feminist Theory.“ *Literary Theory and Criticism Notes*. <https://literariness.org/2016/12/20/helene-cixous-and-poststructuralist-feminist-theory/>

Miladinović, Ines. 2013. „Samoprocena usklađenosti uloga žena u vojnoj profesiji.“ *Vojno delo* 65 (3): 272.

Mršević, Zorica, i Svetlana Janković. 2017a. „Factors of Women's Participation in Armed Forces.“ In *Archibald Reiss Days*, edited by Biljana Simeunović Patić, 239–251. Beograd: Kriminalističko policijska akademija.

Mršević, Zorica, i Svetlana Janković. 2017b. „Primena principa lokalnog vlasništva: od viktimizacije do osnaživanja žena.“ *Temida* 20(1): 27–30.

Mršević, Zorica, i Svetlana Janković. 2017c „Učešće žena u oružanim snagama

savremenog doba.“ *Strani pravni život* 57(1): 77–94.

Mršević, Zorica, i Svetlana Janković. 2018. „Inkluzivna bezbednost kao način smanjenja rizika od katastrofa i pratećeg nasilja.“ U *Ne nasilju, jedinstveni društveni odgovor*, uredio Nebojša Macanović, 400–411. Banja Luka: Centar modernih znanja.

Mouffe, Chantal. 2006. „Feminizam, princip građanstva i radikalna demokratska politika.“ U *Feministkinje teoretizuju političko*, uredile Džudit Batler i Džoan Skot, 391–406. Beograd: Centar za ženske studije.

O’Reilly, Marie. 2015. *Why Women? Inclusive Security and Peaceful Societies*. Washington DC: Inclusive Security. <http://iknowpolitics.org/sites/default/files/why-women-brief-10.12.15.pdf>

Perković, Marija. 2008. „Ženska mirovna politika.“ U *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, uredila Adriana Zaharijević, 306–319. Beograd: Heinrich Böll Stiftung.

Pettersson, Lena, and Alma Perrson. 2011. „Changing Boundaries, Defending Boundaries, Gender Relations in the Swedish Armed Forces.“ *Linköping Studies in Arts and Science No. 546 Department of Thematic Studies*, 71–84. Linköping University Sweden: Faculty of Art and Sciences.

Pettman, Jan Jindy. 1995. „Women, Gender and the State.“ In *Introduction to Women’s Studies: Gender in a Transnational World*, edited by Inderpal Grewal and Caren Kaplan, 174–180. New York City: McGraw Hill.

Radenović, Sandra. 2012. „Feminizam, etika odgovornosti, građanska hrabrost.“ U *Žene za mir*, 528–531. Beograd: Žene u crnom. <http://www.republika.co.rs/528-531/28.html>

Radovanović, Rade. 2016. „Ljudi, sećanja... Staša Zajović.“ *Danas*, 9. oktobar. <https://www.danas.rs/nedelja/premijer-treba-da-cita-orvela-i-hakslija/>

Rauch–Ravis, Olivia. 2017. „Lessons From Women Who Lead.“ In *The Women’s Forum for the Economy & Society Global Meeting*. Paris.

Sa’ar, Amalia, Dalia Sachs, and Sarai Aharoni. 2011. „Between a Gender and a Feminist Analysis: The Case of Security Studies in Israel.“ *International Sociology* 26(1): 50–73. doi: 10.1177/0268580910380979

Segal, Wechsler Mady. 1995. „Women’s Military Roles Cross-Nationally: Past, Present, and Future.“ *Gender and Society* 9(6): 757–775. Sage Publications, Inc. doi: 10.1177/089124395009006008

Spasić, Ivana. 2004. „Feminizam i sociologija svakodnevnog života.“ *Filozofija i društvo XXII–XXIII*: 155–165. <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0353-5738/2003/0353-57380323151S.pdf>

Stojaković, Gordana. 2011. *Solidarnost ili lajkovanje: Dnevnik feministkinje o feminizmu i levici u Srbiji (1978–2007)*. Beograd: Ženski informaciono-dokumentacioni centar ŽINDOK.

Subotić, Gordana, i Diana Miladinović. 2013. *Nezavisni monitoring primene Rezolucije 1325 u Srbiji*. Beograd: Žene u crnom.

Tarnaala, Elisa. 2016. *Women in Armed Groups & Fighting Forces: Lessons from Gender Sensitive Disarmament, Demobilization & Reintegration Programme*. Oslo: Norwegian Peacebuilding Resource Centre – NOREF.

Tanjug. 2016. „Ministarstvo odbrane i Vojska Srbije otvoreniji za žene.“ *RTS Vesti*, 8. februar. <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/124/drustvo/2203111/ministarstvo-odbrane-i-vojska-srbije-otvoreniji-za-zene.html>

Tickner, J. Ann. 1992. *Gender in International Relations, Feminist Perspectives on Achieving Global Security*. New York: Columbia University Press.

United States Institute of Peace. 2018. *Securing Their Roles: Women in Constitution Making, A livestream*. Washington, DC: United States Institute of Peace.

Yuval-Davis, Nira. 1997. *Gender and Nation*. London: SAGE Publications.

Zaharijević, Adriana, i Katarina Lončarević. 2008. „Kratki istorijski pregled važnih datuma za feminizam u Srbiji i svetu.“ Dodatak 8. U *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, uredila Adriana Zaharijević, 416–441. Beograd: Heinrich Böll Stiftung.

Zaharijević, Adriana. 2008. „Feminističke teorije, pozicije i teorijski okvir.“ U *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, uredila Adriana Zaharijević, 418–437. Beograd: Heinrich Böll Stiftung.

Zajović, Staša. 2007. *Transitional Justice – A Feminist Approach, The Experience of the Women in Black*. http://zeneucrnom.org/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=348

Zajović, Staša. 2012. „Feministički antimilitarizam Žena u crnom.“ U *Žene za mir*, uredila Slavica Stojanović, 63–94. Beograd: Žene u crnom.

Zajović, Staša. 2013a. „Politički i socio-ekonomski kontekst u Srbiji.“ U *Nezavisni monitoring primene Rezolucije 1325 u Srbiji*, uredile Gordana Subotić i Dijana Miladinović. Beograd: Žene u crnom. http://zeneucrnom.org/pdf/nezavisni_monitoring_primene_rezolucije1325_u_srbiji2013.pdf

Zajović, Staša. 2013b. *Feminističko antimilitaristički pristup konceptu, tumačenju i primeni Rezolucije 1325*. Beograd: Žene u crnom.

Zajović, Staša. 2013c. „Feminist Ethics – Women in Black Resistance – Always Disobedient.“ In *Women for Peace*, edited by Staša Zajović, Slavica Stojanović and Miloš Urošević. Belgrade: Women in Black. http://zeneucrnom.org/pdf/women_for_peace.pdf

Višacki, Tatjana. 2016. „Socijalno psihološki aspekti procesa ostvarivanja rodne ravnopravnosti u Vojsci Srbije.“ Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.